

EL TERRITORI DE SON. UN ENTORN HUMANITZAT

**JORDI ABELLA PONS,* JOAN ABELLA ESCUER,*
IGNASI ROS FONTANA*
I CRISTINA SIMÓ ESPINOSA***

* Ecomuseu de les Valls d'Àneu. Carrer del Camp, 22-24, E-25580 Esterri d'Àneu.
ecomuseu@ecomuseu.com.

ABELLA PONS, J.; ABELLA ESCUER, J.; ROS FONTANA, I.; SIMÓ ESPINOSA, C. (2010). «El territori de Son. Un entorn humanitzat». A: GERMAIN, J. [cur.]. *Els sistemes naturals de les Planes de Son i la mata de València*. Barcelona: Institució Catalana d'Història Natural. (Treballs de la Institució Catalana d'Història Natural; 16), p. 785-806. ISBN: 978-84-9965-008-1.

Resum

El territori estudiat és el de Son i l'entorn més immediat. Es desenvolupa una anàlisi a partir de les valls d'Àneu com a patró incorporant-hi les referències específiques a Son.

L'acció humana ha estat i és una peça clau per entendre l'actual configuració de l'entorn ecològic. La demografia ajuda a entendre aquesta relació. Les activitats econòmiques i socials s'han centrat en l'agroramaderia i al seu entorn hi ha hagut una certa indústria (llana, ferro, fusta, etc.), així com importacions i exportacions. S'analitzen també les relacions econòmiques i familiars amb l'exterior (França, pla de Lleida, etc.). L'arquitectura i la seva evolució són un reflex de tots aquests factors. S'evidencia que l'autarquia i l'aïllament són en gran part un mite. És constata també la relació entre tots els paràmetres estudiats i el de Son és un territori profundament humanitzat.

PARAULES CLAU: Son, vall d'Àneu, demografia, economia, agricultura, ramaderia, arquitectura.

Resumen

El territorio estudiado es el de Son y su entorno más inmediato. Se desarrolla un análisis a partir de los valles de Àneu como patrón, incorporando las referencias específicas de Son.

La acción humana ha sido y es una pieza clave para entender la actual configuración del entorno ecológico. La demografía ayuda a entender esta relación. Las actividades económicas y sociales se han centrado en la agroganadería, y a su alrededor ha habido una cierta industria (lana, hierro, madera, etc.), así como importaciones y exportaciones. Se analizan también las relaciones económicas y familiares con el exterior (Francia, el llano de Lleida, etc.) La arquitectura y su evolución son un reflejo de todos estos factores. Se evidencia que la autarquía y el aislamiento son en gran parte un mito. Se constata también la relación entre todos los parámetros estudiados, siendo el de Son un territorio profundamente humanizado.

PALABRAS CLAVE: Son, valle de Àneu, demografía, economía, agricultura, ganadería, arquitectura.

Abstract

The territory studied was Son and its immediate environment. An analysis was developed using the Àneu valleys as a model, incorporating specific references to Son.

Human activity has been and still is a key factor in understanding the configuration of the ecological environment today. Demography helps to understand this relationship. Economic and social activities have centred on farming and cattle-raising, with a certain amount of industry in the surrounding area (wool, iron, wood, etc.), as well as imports and exports. Economic and family relationships with the exterior are also analysed (France, flatlands of Lleida, etc.) The architecture and its evolution reflect all of these factors. It is evident that autarchy and isolation are, to a large extent, a myth. The relationship between all of the studied parameters was also observed, revealing Son as a territory with a deeply human dimension.

KEYWORDS: Son, Àneu valley, demography, economy, agriculture, livestock, architecture.

1. INTRODUCCIÓ

El territori que s'inclou en aquest article fa referència bàsicament al poble de Son i el territori més immediat. Evidentment, resseguir el context econòmic, social i cultural d'aquest territori no pot fer-se d'una manera aïllada i sense tenir en compte la realitat dels altres pobles veïns. És per això que hem optat per desenvolupar aquesta anàlisi a partir de l'entorn de les valls d'Àneu, incorporant-hi algunes referències específiques al poble de Son i l'entorn més immediat.

L'antic terme de Son es troba situat a la dreta de la vall de la Noguera Pallaresa, orientat d'est a oest. El punt més baix es troba al voltant dels 1.000 m d'alçada, a tocar del fons del pla d'Esterrí, a la zona o partida dels Marxets, però sense entrar en cap moment a la zona plana del fons de la vall, dels termes d'Esterrí d'Àneu, Escalarre i Jou, situada aproximadament a 950 metres respecte del nivell del mar. El punt més alt del terme es troba al capdamunt de la muntanya de lo Tésol, a 2.700 m. El poble es localitza a 1.350 m i als seus voltants es localitzen els principals terrenys agrícoles, amb els pendents més suaus, que trobem entre els 1.280 m als sòls del poble i aproximadament 1.600 m a les planes de Son. Més enllà de l'àmbit delimitat per al present estudi, que podríem anomenar *olla de Son i mata de València*, per a una anàlisi històrica de l'economia local cal tenir en compte altres territoris contigus vinculats a la comunitat de Son, especialment a l'activitat ramadera, com l'àmbit de la muntanya de la Bonaigua de la mancomunitat dels quatre pobles (de Son, amb València, Sorpe i Esterrí d'Àneu) i la Cendrosa de Son (a la vall de Ruda, Val d'Aran).

El territori de Son és un espai pirinenc d'alta muntanya situat a la part nord de la comarca del Pallars Sobirà i que s'integra en el conjunt de pobles i valls conegut com a vall d'Àneu. Aquestes valls limiten al nord amb Franca, a l'orient amb la vall de Cardós, a ponent amb la Val d'Aran i la comarca de l'Alta Ribagorça, i al sud s'obre cap al centre del Pallars Sobirà, tot seguint el curs de la Noguera Pallaresa. L'acció humana ha estat i és una de les peces clau per entendre l'actual configuració de l'entorn ecològic. D'una banda, el medi d'alta muntanya pirinenca imposa tota una sèrie de factors naturals (climàtics, orogràfics, etc.) als quals les comunitats s'han adaptat històricament per desenvolupar les seves formes de vida. De l'altra, l'home ha anat modificant l'entorn, dins de les seves possibilitats, per tal de cobrir les necessitats bàsiques. Així, doncs, la relació home-medi s'ha d'entendre com una interrelació històrica, d'adaptació a condicions naturals i de modificació de l'entorn, que ha anat modelant diferents paisatges muntanyencs.

Els factors naturals relacionats amb l'alt Pirineu han influenciat històricament l'aprofitament del medi i les possibilitats de desenvolupar les activitats econòmiques. L'agricultura, en aquest context muntanyenc (clima rigorós, forts pendents, llargs hiverns, altitud, etc.), s'ha trobat forts constrenyiments per al seu desenvolupament. Tot i així, els bancals encara observables als vessants de moltes muntanyes indiquen la superació d'alguns d'aquests entrebancs. D'altres factors, com el clima i l'altitud, són més difícils de manipular i han condicionat l'explotació dels tipus de cultius agrícoles més adients i adaptatius al medi. En aquest sentit, l'explotació ramadera ha trobat un medi favorable per desenvolupar-se gràcies a l'abundància de prats naturals i les condicions idònies per establir prats artificials i conreus de farratges. Així, el 1989, tan sols el 0,1 % de la superfície agrària eren terres llaurades, mentre que el 45,5 % eren pastures permanents.

Aquestes dades, però, pertanyen a un moment històric en què el sistema tradicional agrari ha cedit moltíssim terreny. Fa cinquanta anys i més, l'explotació agrícola tenia un paper molt més important que avui dia i era un dels factors que permetia la fixació de la

població i el seu creixement o decreixement segons si es presentaven conjuntures de prosperitat o de crisi. Les possibilitats que ofereix el terreny pirinenc per establir diferents conreus d'acord amb l'altitud van facilitar en el passat un tipus d'explotacions mixtes que combinaven l'explotació agrícola amb la ramadera tot aprofitant els diferents estats ecològics imposats per l'altitud.

El poblament d'aquest territori es caracteritza, com en gran part del Pirineu, per la concentració dels habitants en petits nuclis o pobles, pròxims els uns dels altres. El paisatge es presenta, doncs, com un rosari de poblets, situats estratègicament, per tal d'aprofitar al màxim les petites planúries per a l'ús agrícola. Davant la migradesa del terreny pla, sovint els pobles s'han vist obligats a modificar el terreny per tal de facilitar-ne el conreu. Aquestes modificacions es tradueixen en els bancals que encara avui podem observar. Aquest recurs artificial no és exclusiu dels pobles situats sobre una orografia adversa, també en casos com el del mateix poble de Son, que està situat en un planell, és utilitzat. En aquest cas, el creixement històric dels nuclis habitats va forçar, en la seva època, a sobrepassar l'explotació de les planúries i a aprofitar els pendents mitjançant la construcció de bancals a mesura que es requerien noves terres de conreu per sustentar una població creixent.

Encara podem observar aquests bancals, majoritàriament erms, a les faldes de les muntanyes properes al poble de Son. Segurament, molts van ser explotats durant la segona meitat del segle XIX, en què suposadament l'índex poblacional va tocar sostre (especialment vers el 1860). Després, a mesura que es va enfortir la tendència al despoblament de les valls, aquest tipus de terreny es va anar abandonant i es va integrar al paisatge actual com a terres ermes i signe d'una època passada més poblada. L'abandonament progressiu estava lligat a la baixa rendibilitat i al tipus de petits propietaris, que potser són els primers a patir les conseqüències de les crisis agrícoles o conjuntures desfavorables.

2. ALGUNES NOTES SOBRE DEMOGRAFIA

Ja hem assenyalat la relativa petitesa dels nuclis habitats. En aquest sentit, des del segle XVIII fins a l'actual, mai cap poble de la zona no ha assolit els 850 habitants. Als màxims poblacionals s'arriba, principalment, en tres moments històrics: el primer, cap a finals del segle XVIII; el segon, cap a mitjans del segle XIX; i el tercer, relatiu, a la dècada dels anys cinquanta del segle XX.

La distribució uniforme de la població obeïa a l'aprofitament òptim dels recursos agrícoles dins d'un sistema econòmic basat en l'agroramaderia; actualment, amb la substitució

TAULA 1. Evolució de la població als nuclis de la vall d'Àneu per sobre de 200 habitants, a finals del segle XIX i inicis del XX (a partir de Sabartés, 1993).

	1857	1888	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1981
Alós	304	167	217	215	177	204	122	87	113	39	17
Isil	445	206	270	274	229	241	208	182	166	97	65
Espot	361	221	254	248	252	253	254	567	350	245	192
Son	449	243	237	230	232	210	181	194	160	82	35
Esterri	762	688	707	694	639	533	501	511	720	650	559

del sector primari pel terciari, la població s'ha polaritzat en aquells nuclis amb una clara oferta turística i de serveis. Seguir les pautes demogràfiques de les valls d'Àneu pot ajudar a visualitzar i a comprendre millor quina ha estat aquesta evolució humana al nostre territori i de quina manera s'ha relacionat amb l'entorn geogràfic.

Segles XVIII i XIX

Durant el XVIII l'evolució de la població d'aquesta zona experimenta un balanç positiu, de manera semblant a la resta del Principat, però bastant per sota de l'increment mitjà de Catalunya. Així, si a Catalunya aquest increment mitjà sobrepassa el 100 %, a les valls d'Àneu representa el 18,2 %. Tot i així, a finals del segle XVIII, molts pobles d'Àneu (com Àrreu, Son, Borén, Isavarre i València d'Àneu) arriben a una de les cotes més altes de població pel que fa a aquests últims tres segles. Entre 1830 i 1860 sembla que s'experimenta l'increment de població més alt de tota la història contemporània d'aquesta zona (i de la resta de la comarca també). En trenta anys, la població de les valls quasi es duplica (de 2.714 hab. el 1830 es passa als 5.234 hab. el 1860). Aquest increment, però, coincideix amb els primers censos oficials realitzats, no del tot fiables. Tot i això, sembla probable que l'any 1860 s'arribés a la cota més alta de poblament d'aquests últims tres segles. Per exemple, el 1877, al poble de Son hi havia censades de dret 330 persones, només 218 de les quals, a l'hora de recollir les dades del cens, restaven al poble i 112 eren absents (xifra que representa el 34 % dels habitants del poble). Dels absents, 64 persones pertanyien a divuit grups familiars que havien emigrat a França des de feia més d'un any (d'un a dotze anys) però tot conservant alguna propietat dins del terme municipal de Son (terres i/o edificis) i mantenint el seu l'empadronament (cosa que fa pensar que inicialment es conservava l'esperança de retornar-hi algun dia). El mateix cens especifica que les causes de l'emigració o absència eren «por falta de recursos». Aquest fenomen de l'emigració temporal, sobretot vers França i a l'hivern, que acaba esdevenint definitiva, ha estat constatat també a finals del XVIII per Zamora i també s'observa a inicis del segle XX, segons els records dels actuals habitants de Son: «La meitat del poble marxava a França a l'hivern». Per exemple, des de Son expliquen a Zamora (Padilla, 1997: 146): «Algunos vecinos hay cargados de sus familias que salen al otoño, unos a la Francia, otros al llano de Barcelona, otros al Urgel, otros al Aragón. Y buelban al verano. Y en dicho tiempo que estén fuera, si no hallan trabajo, mendigan».

Segle XX

Aquest segle es caracteritza per la tendència demogràfica iniciada el darrer terç del segle XIX: una emigració constant que amb els anys va fent minvar els efectius humans a les valls, amb despoblament desigual del territori i un envelliment de la població. Des de començaments de segle fins a finals dels anys noranta, les valls d'Àneu han perdut més del 60 % de la població. Ara bé, aquesta tendència no és uniforme per a tot el territori i es registren diferències notables, com es pot observar a la taula 1. Els factors de l'altitud i de les vies de comunicació, els treballs hidroelèctrics i el turisme tenen un paper important en el ritme de despoblació i en la redistribució de les persones en el territori d'Àneu. Així, pobles del fons de la vall i més ben comunicats com la Guingueta, Esterri, València i, també, Espot (amb força incentius turístics i afectats per les hidroelèctriques) veuen augmentar,

progressivament, la concentració relativa de població, mentre que pobles com Son van perdre pes poblacional.

De les últimes dècades del segle XIX fins a la Guerra Civil, aproximadament, la diferència d'efectius humans que trobem entre la població de dret i de fet indica, essencialment, l'abast de l'emigració temporal característica de la societat aneuenca i també d'emigració definitiva encoberta (tal com hem comprovat en el cas particular de Son). L'any 1938 l'exili d'una part de la població de la vall dona lloc a un descens perceptible de població a gairebé tots els nuclis, també a Son, amb la marxa de tres famílies, i molt notable per exemple a Alós, que no recuperà mai la població anterior.

En els anys cinquanta, en què s'instal·len les centrals hidroelèctriques (Espot, 1950-1953; Lladres, 1952-1953; Sant Maurici, 1952-1954; la Torrassa, 1952-1955; Esterri d'Àneu, 1955-1958; Borén, 1959), la població de fet corresponent a aquesta dècada recull tot el contingent humà d'immigrants que van arribar per treballar en les diferents construccions hidràuliques. Aquest establiment temporal dels obrers va provocar que alguns nuclis augmentessin considerablement els efectius (Esterri, Espot, la Guingueta, Borén), mentre que en altres indrets d'Àneu, lligats més directament al sistema productiu agroramader, seguien la tendència general cap al despoblament (Berrós, Son, Jou, Burgo, Cervi, etc.). Un cop finalitzades les obres, la gran majoria d'immigrants se n'anaren a treballar, per a les mateixes companyies, a altres llocs, cosa que provocà la consegüent davallada demogràfica i es tornà a l'anterior tendència al despoblament, malgrat els llocs de treball creats (uns cent aleshores i una desena actualment).

A partir dels anys seixanta, el nou ordre econòmic es va implantar tot prenent una nova forma: el turisme i el nou model de consum del lleure. L'oferta turística s'arrelà progressivament fins al punt de convertir-se, avui, en un monocultiu.

3. EL CONTEXT ECONÒMIC

Qualsevol comunitat humana s'interrelaciona amb el seu medi i s'hi adapta a partir de les possibilitats que li ofereix. Els pobles de les valls d'Àneu, i del Pallars per extensió, expressen en les seves formes de vida i en la seva cultura aquesta relació. Així, durant molts anys, la base de l'economia d'aquest territori han estat els conreus i la cria de bestiar, acompanyats d'un seguit de manufactures que complementaven l'economia local. Aquesta base ha donat forma a gran part dels trets culturals representatius, des del mateix paisatge i les mostres de cultura material, les eines i les construccions, fins a expressions de cultura immaterial com cançons, rondalles i creences diverses. Partint d'aquesta perspectiva, és interessant de resseguir una mica com era l'activitat econòmica, com s'organitzava i com s'ha anat transformant. Gràcies a això podrem entendre millor el paisatge i la cultura.

El context econòmic de 1850 a 1950

L'economia d'aquestes valls històricament ha tingut un marcat caràcter agrari. Basat sobretot en una agricultura i una ramaderia de muntanya, condicionada pel medi natural que l'envolta. Aquesta economia ha estat descrita sovint a partir de l'autoconsum i l'aïllament, en la qual, per tal d'assegurar la subsistència, s'estava obligat a diversificar al màxim la producció de béns de consum. Les activitats agropecuàries constituïen la base fonamental de

l'activitat humana i s'han combinat —segons les diferents etapes històriques— amb altres activitats econòmiques complementàries. Unes activitats i les altres, agràries i ramaderes, i les manufactures complementàries, si es miren amb major detall, sovint tenien implicacions més enllà del territori de la comunitat i de les valls. Durant la segona meitat del segle XIX i part del XX continuen subsistint les manufactures antigues i artesanals, que tot just cobreixen les necessitats de consum local, encara que es van ampliant i especialitzant, en alguns casos fins i tot permeten mantenir petits contactes comercials amb altres comarques o amb França. Les activitats principals de la producció manufacturera són quatre (Farràs *et al.*, 1978), que podem resseguir parcialment en aquesta zona:

Manufactures alimentàries

Fonamentades en la indústria del forment, que es trobava en bona part dels pobles de la zona. Com diu Solé Sabarís (1964: 118), als pobles més cerealistes i més ben comunicats hi havia molins fariners per moldre el gra de la rodalia; en aquest sentit, Madoz (1845-1850: 505), en passar per aquesta zona, esmenta l'existència d'alguns d'aquests molins: Esterrí d'Àneu, Espot, Isil, etc., en són un exemple. En el cas de Son, encara conserva en perfecte estat un molí fariner, element representatiu i característic d'aquest tipus de manufactura. Antigament el molí era de la comunitat de Son i s'arrendaven en concurs públic «les moles del Poble». A l'Arxiu de Son de l'Arxiu Històric de les Valls d'Àneu (AHVA) es conserven alguns arrendaments del molí fariner d'entre els segles XVII i XIX, i també de taberna i botiga, i del forn de pa.

Manufactura tèxtil

Aquest sector utilitzava com a matèria primera productes obtinguts dins de la mateixa comarca, com la llana, el lli i el cànem. Es poden trobar fàbriques d'adobats, draps, telers, espardenyers, sogà, roba basta, etc. Molts pobles tenien la seva producció local i, a més de cobrir les seves necessitats, exportaven llana fora de la comarca, especialment a França, molts cops a canvi d'aquells productes que ni es cultivaven ni es produïen a la mateixa comarca, com són el ví, l'oli i els «gèneres colonials». En el cas de Son, Zamora (Padilla, 1997: 133) recull que hi havia tres teixidors: «Solamente ay tres tejedores que usan sus telares al invierno solamente, siendo los dichos labradores» que tenien «tres telares de lienso y lana» (que utilitzaven llana dels ramats locals i cànem «que mercan»). L'origen de la presència de teixidors havia de ser força remot segons les respostes de Son a Zamora (Padilla, 1997: 133): «No ai memoria de hombres quando se entrodujo el pueblo dichas fábricas, porque van constituhidos de padres a hijos».

Fargues i fusta

Les altes valls pallareses oferien tots els elements necessaris per explotar el ferro. Hi ha diversos indicis de fargues que antigament es localitzaven a prop de la zona d'estudi, com per exemple el mall del pont de Torrassa (Espot-Guingueta), possiblement anterior a l'època moderna. A l'època moderna les fargues es concentraven a la vall Ferrera i a Llavorsí. Precisament, vers la fi del període d'explotació d'aquesta darrera farga, a mitjan segle XIX, els boscos en disputa entre les comunitats de Jou i Son entraven dins les zones de carboneig

per subministrar la farga de Llavorsí (Mas Arrondo, 2000: 174). Aquest fet originà nous conflictes entre els dos pobles.

La indústria de les fargues connectava també estretament el Pallars amb França, ja que sovint la mà d'obra qualificada venia tota de França i els tractants de fusta francesos també arribaren fins al cap del port de la Bonaigua per tal de proveir les fargues franceses. Però, a banda de l'explotació més comercial de la fusta i a causa del caràcter comunal de molts boscos, també els mateixos veïns dels pobles aneuencs extreien la fusta que calia per satisfer les seves necessitats de llenya, construcció, etc. L'accés a la fusta del bosc era, i encara avui ho és, permès a tot aquell que fos veí del poble amb un mínim d'antiguitat de residència. En el cas de Son, a banda de l'autoconsum, es va generar una certa ocupació a temps parcial al voltant de la transformació de la fusta; així, s'han documentat 3 o 4 tallers d'antics soquers, producció que anava més enllà del consum local i que mostra una certa especialització local. També s'han trobat elements que fan pensar en una notable producció de mobiliari de fusta durant el segle XIX. Zamora (Padilla, 1997) esmenta «un molino de serrar madera para servicio del pueblo». A l'inici del segle XX hi havia dues serradores, una de les quals desaparegué amb la riuada de 1937.

Per al consum local, dins la construcció, també s'explotava la calç, i es transformava en un forn d'ús comunal localitzat encara a la zona de les Estanyeres.

4. L'AGRORAMADERIA, ECONOMIA LOCAL I GLOBAL

La cria de bestiar era una activitat fonamental per a l'economia local. Sovint i durant molts segles la circulació de diners estava molt lligada a la ramaderia, com encara recorden alguns informants avui: «La venda de bestiar eren els únics diners que podíem fer». L'explotació agrària responia, d'una banda, a unes necessitats d'autoconsum i, de l'altra, estava íntimament lligada al conreu de l'herba per a la cria de bestiar. Al mateix temps, els rendiments agraris depenien en bona mesura del bestiar i els fems, en «bogar» directament les terres. Així, en algunes èpoques de crisi ramadera un dels béns més preuats dels ramats era la capacitat per femar les terres de conreu. Hi ha hagut, doncs, una gran complementaritat entre ramaderia i agricultura, no exempta de conflictes i limitacions imposades sovint per la ramaderia a l'agricultura.

Entre els documents i la paperassa comunal de Son que al llarg dels segles s'ha conservat a la caixa arxiu i ara a l'AHVA, destaquen els inacabables plets amb Jou a causa dels conflictes de límits, els plets amb comunitats del Naut Aran per la possessió de les pastures de la Cendrosa, els conflictes per Saboredó amb Sorpe i, segons la resposta de Son a Zamora (Padilla, 1997: 143), un llibre sobre el govern del poble (o sigui sobre les relacions entre agricultura i ramaderia): «Solamente tenemos en el harxibo de dicho lugar un libro muy biejo, en donde tenemos las costones para el gobierno del pueblo, como es entradas y salidas de los ganados a las asiendas y en ciertas partes de los comunales y como se hasen los serales para aprobeharse de algunas buhigas y quálas deban dejar».

4.1. ALGUNES NOTES SOBRE AGRORAMADERIA A SON

Com ja ha estat dit, al voltant del nucli de Son es localitzen els principals terrenys agrícoles, amb els pendents més suaus, que trobem entre els 1.280 m dels sòls del poble i

aproximadament els 1.600 m de les planes de Son. Les zones amb major inclinació, properes al riu de Son o del Tinter i al pla d'Esterrí, evidentment també es cultivaven, així com també es cultivaven terrenys superiors i limítrofs amb les planes de Son, d'entre 1.600 i 1.900 m, prop del Pas del Coro. Testimoni d'aquests cultius són els aterraments de la zona i diverses cabanes de marge, de refugi ocasional per a agricultors, com la que es troba just al costat del Centre de Natura de les Planes. En aquesta zona del voltant de les planes de Son, entre 1.600 i 1.900 m, a causa de l'orientació i la configuració del terreny cal distingir dues zones: la solana del Coro, de secà, on continuaven predominant el cereal i les lleguminoses, i partir del segle XIX (o fins i tot una mica abans) les trumfes; i l'obaga de la font de les Estanyeres, el Tinter i patamolls, amb rec, amb herba i prats de dall.

Totes aquestes produccions, de cereal i de farratge, es traslladaven cap al nucli de Son, on es localitzaven les quadres de bestiar, on es dipositava l'herba i la palla. Així ho recollia Francisco de Zamora (Padilla, 1997: 111): «Ay prados naturales a donde se coxe la hierba y cada uno de sus dueños se la lleba a su casa para apasentar sus ganados al hibierno». Al terme de Son, a diferència d'altres nuclis de les valls d'Àneu, no hi havia pràcticament bordes i eres per a bestiar o per al treball amb el cereal, segurament a causa de les relativament curtes distàncies entre el poble i les principals àrees de cultius. Tampoc no es localitzen els habituals forats per guardar trumfes durant l'hivern que es poden trobar als camps, més allunyats respecte al nucli, per exemple de la Ribera d'Alòs i d'Isil. L'impacte d'aquest nou cultiu devia ser molt important a tota la vall d'Àneu i va ser potser un dels detonants del creixement demogràfic del segle XIX; una resposta a Zamora (Padilla, 1997: 102) des de la comunitat d'Unarre així ho posa de manifest: «Y ahora de nuevo se ha introducido una semilla que llaman trufas, que es cosa muy buena y abundante».

Aquest territori agroramader del voltant del poble té unes característiques eminentment agrícoles, però també era un espai de pastura per al bestiar local. Els camps i prats un cop segats o dallats eren accessibles als ramats comunals de bestiar local. A més, els guarets també restaven accessibles tot l'any, excepte en cas de pluja, com a tot arreu.

El bestiar gros

A tota l'àrea superior de l'olla de Son només hi ha restes d'una borda, a les Planes, que havia estat de casa Arnaldo o Especier de Son, la més destacada de Son als segles XVIII i XIX. Cal tenir present que bona part de l'any el poble de Son era també el lloc on es concentrava el bestiar cada nit, la totalitat del bestiar gros, vaques i bous fonamentalment per al treball agrícola i egües i mules per a mercats més comercials i especulatius. Aquest bestiar, d'alt valor econòmic, s'acostumava a tancar gairebé tot l'any, excepte a l'estiu (transhumància altitudinal), al mateix poble. L'excepció era casa Arnaldo, que com hem vist construí l'única borda de les Planes i dominà una bona porció del pla d'Esterrí, també amb construccions per tancar-hi el bestiar (a Santa Maria d'Àneu). Aquesta gran casa ramadera aconseguia, doncs, tenir molta herba i quadres per a bestiar gros en un indret estratègic, prop dels 950 m d'alçada, on el poble de Son no té territori. L'impacte econòmic de la cria i recria del mulatam als segles XVIII i XIX fou molt gran i estaria darrere d'aquestes estratègies territorials de casa Arnaldo. Per exemple, Madoz (1845-1850: 505) al seu diccionari recull les dades de les principals entrades de productes de França a través de la duana d'Esterrí d'Àneu.

Destaca poderosament el comerç de les mules, la destinació de moltes de les quals segurament devia ser la recria a les valls d'Àneu, i al Pallars en general. Posteriorment, aquesta

TAULA 2. Duana d'Esterrí d'Àneu, 1844 i 1845 (Madoz, 1845-1850).

<i>Productes importats de França</i>	<i>Unitats o pes (kg a raó de 0,400 kg per lliura)</i>	<i>1844</i>	<i>1845</i>
Gallines	Unitats	36	119
Mulatam	Unitats	891	640
VacumUnitats	6	—	
Ferro en dalles	kg	176,8	
Fil	kg	6,4	
Galls dindi	Unitats	—	235
Quincalla	kg	—	11,6
Cansalada	kg	12,4	—

producció anava a les fires especialitzades d'Esterrí, Salàs i Organyà, o fins i tot Verdú. Novament es posa en relleu que el fet fronterer i les relacions amb França eren importan-tíssims per a l'economia local, pel que fa al mercat de les mules i al mercat laboral, a les emigracions cap a França i també a les emigracions temporals de francesos cap al Pallars. Per exemple, a Son (Padilla, 1997: 145), on els francesos realitzaven feines especialitzades com dallar herba per al bestiar gros: «Bastantemente hay trabajadores para la industria de l'agricultura, solamente bienen forasteros para cortar la ierba a los prados. Y éstos cortadores bienen de la Francia y dicho trabajo se ase al hestío».

4.2. LES MUNTANYES DE SON

Per sobre del territori anterior, d'orientació eminentment agrícola, es troba una franja de terreny, per sobre dels 1.900 m, de vocació clarament pastoral, al voltant de lo Tésol i la vall de Cabanes. També la muntanya de la Bonaigua, dels quatre pobles, i la Cendrosa. El bestiar de treball es devia mantenir gairebé sempre a la zona més agrícola. Les egües i mules, en canvi, a l'estiu realitzaven una transhumància altitudinal, dins la mateixa vall, dins els terrenys de pastura propis del poble de Son. Finalment, el bestiar petit, ovelles i cabres, als estius es traslladava també a aquests terrenys de pastura, però a l'hivern, en molts casos, realitzaven també transhumància de llarg recorregut fins a pastures molt allunyades.

Lo Tésol

La muntanya contigua al terme de Son i les Planes era d'ús ramader. La documentació municipal de Son mostra que aquest territori anava des del pas de Cabanes fins a la serra (amb límit al forn de calç) i era normalment arrendat a ramaders transhumants ovins forasters. Per exemple, l'any 1882, l'arrendament, el realitza un ramader d'Algerri (la Noguera); arran d'aquest arrendament i algunes queixes de l'arrendatari, es posa en relleu que en una part d'aquest territori, concretament a la partida de Lleitoses, en realitat hi quedava dret de pas per als ramaders de Son, per tal de portar les ovelles lleteres a l'orri. Les ovelles lleteres del poble de Son, a l'inici de l'estiu, es devien mantenir als terrenys agroramaders de les planes i zones adjacents, més propers a Son, cosa que facilitava el transport de la llet i l'elaboració de formatge al mateix poble si així es decidia.

La Bonaigua i la Cendrosa

Més enllà de l'antic terme de Son i en terrenys no contigus al seu territori, la comunitat de Son tenia drets sobre herbes i aigües. Al port de la Bonaigua, els pobles de Son, València, Sorpe i Esterri hi tenien dret de pastura. Cada poble tenia el seu espai i així encara avui es conserven els noms dels pletius de cada poble. En el cas de Son, a banda del pletiu de poble, es pot observar que existien pletius i orris dits d'Arnaldo. Molt possiblement, el bestiar d'aquesta casa en molts moments devia ser tan o més nombrós que el de la resta del poble, fet que molt possiblement propicià que el poble de Son organitzés dues pletes. Encara avui es conserva aquest topònim, tot i que els propietaris de la casa s'absentaren de Son ja a la darrereria del segle XIX. Aquest espai pastoral es complementava, en el cas de Son, amb l'espai de la Cendrosa, a la vall de Ruda, Val d'Aran.

4.3. TRANSHUMÀNCIA A SON

Més enllà de la transhumància altitudinal, dins la mateixa vall de Son o el territori gairebé adjacent (a través de Cabanes) de la Bonaigua i la Cendrosa, el territori pastoral de Son ha anat durant segles més enllà dels límits geogràfics de la vall d'Àneu. L'ús i l'organització del territori de Son no es pot entendre separatament d'espais llunyans i complementaris, com són la plana de Lleida i d'Urgell, i el Montsec. Els conflictes i disputes entre comunitats per la possessió de territori d'alta muntanya tenia una causa, aquest territori es podia explotar amb molt bestiar. Aquest bestiar, però, no es podia mantenir a l'hivern al Pirineu i, per tant, s'havia de dur a altres territoris llunyans.

D'una banda, com hem vist, almenys una de les àrees de pastura de Son, lo Tésol, era molt sovint arrendada a ramaders forasters, en alguns casos ramaders de la terra plana o de la conca de Tremp, en altres grans ramaders pirinencs veïns, amb ramats que excedien les dimensions acceptades per les seves comunitats pirinenques (per exemple, arrendaven lo Tésol grans ramaders com Arnaldo de Son o el Tort d'Alòs). En segon lloc, els ramats locals ovins de Son han realitzat transhumància hivernal o descendent durant diversos segles, fins a la segona meitat de segle XX. Les respostes a Zamora (Padilla, 1997: 116) també ho constaten: «Por falta de pastos ban algunos ganados, como son 200 cabezas de lanares al Urgel, y salen al mes de octubre y buelban al mayo, pagando, bajando y sobiendo por todos los términos pasan, a los bailes dos sueldos de arditos y a los regidores un sueldo por ciento y otros gastos, como lleuda, puentes, carnalatge». La quantitat de caps de bestiar segurament estava força per sota de la realitat.

Transhumants de Son entre els segles XVI i XVII

L'activitat transhumant de llarga distància entre comunitats del Pirineu i la plana de Lleida es pot constatar ja als segles XII i XIII. Diversos arxius d'institucions de la Plana, propietaris d'herbes i aigües de la Plana, com la Paeria de Lleida, el capítol de la catedral de Lleida i la Pia Almoina, conserven molta documentació referent a conflictes al voltant dels viatges, lloguers de pastures, pagament de passatges, etc. A partir del segle XVI les sèries sobre lloguers de les pastures d'hivern són molt importants i permeten fer una radiografia de la transhumància hivernal del Pirineu a la Plana.

Als llibres d'arrendaments del capítol de la catedral es troba una referència a la presència de transhumants de Son com a arrendataris de les herbes de Vinatesa (a l'est de la ciutat de Lleida, a l'actual terme municipal de Lleida). Es tracta d'Onofre Esquerrer, donzell del lloc de Son, que arrenda entre 1599 i 1603 aquest terme al preu de 400 lliures anuals.

La família noble dels Esquerrer segurament feia poc temps que s'havia establert al lloc de Son (el seu cognom no apareix en el fogatge de 1553 [Iglésies, 1981: 79]), però hi romangué ja que deixà empremtes i topònims, com la partida de la borda del senyor Esquerrer (als límits entre Esterrí i Son, citada en un document de 1686). L'origen d'aquesta família queda reflectit en el mateix contracte d'arrendament de pastures de Vinatesa, el fiador o garant del contracte és Francesc Esquerrer, senyor de l'Argentera. Els Esquerrer eren barons de l'Argentera, terme de masies disperses, a l'actual municipi de Vilanova de Meià, al Montsec (la Noguera). Al segle XVI els Esquerrer residien a la masia fortificada anomenada avui cal Cisteller o el Castell, i així apareixen en el fogatge de 1553 (Iglésies, 1981: 32). Al segle XVI s'han documentat diversos possibles casos de famílies del Montsec o de la Conca de Tremp que s'implanten en nuclis amb pastures d'estiu del Pirineu. A la inversa és molt conegut també el cas de la família Portolà d'Arties, que al segle XVII passà a controlar pastures a la cara nord del Montsec (Castellnou, Beniure, etc.) i també al sud.

Aquestes famílies, com està ben documentat en el cas dels Portolà, segurament realitzaven una transhumància força complexa, que acabava implicant un mínim de tres territoris, de característiques complementàries: les pastures de Son, les pastures intermèdies del Montsec i les pastures de Lleida. Aquest triangle de territoris serà recurrent en molts altres períodes. Al Montsec, a l'hivern, amb pastures de garrigues, molt més barates, habitualment els grans ramaders o companyies de diversos socis ramaders pirinencs hi deixaven ramats menys productius, per exemple, el baciú (marrans, moltons, etc.). A les pastures de Lleida, en canvi, hi anaven normalment els ramats de cria, amb les ovelles que parien sobretot entre desembre i gener, i que necessitaven una millor alimentació. Allí els ramats eren delmats durant el mes d'abril. Tant a la tardor com a la primavera, aquest ramat de cria també podia fer estada d'uns dies al Montsec per tal de guanyar temps i tornar a ajuntar els dos ramats per tal de fer els camins o cabaneres conjuntament.

La cabanera

Els camins ramaders que unien aquests territoris eren diversos, ja que es tracta d'una xarxa complexa que els ramaders podien adaptar a les seves necessitats. En el cas de Son, la via principal que havien d'utilitzar venia o anava a Sorpe, per sobre de València (el Calvari) i just per sota del poble de Son, per les proximitats d'Arrose i de Jou, i passava per dins del nucli d'Estais, pel camí d'Estais a Espot, anava a Espot, on travessava el riu Escrita pel pont de la població, i pujava en direcció a Quatre Pins pel coll de la Creu d'Eixol, cap a Lles-sui i Triador.

Posteriorment, uns quants quilòmetres més al sud, aquest eix nord-sud es ramificava i les variants i opcions a l'hora de fer els camins eren moltes. Així, en funció de si interessava passar per una banda o una altra del Montsec, per l'accés a les pastures, en funció de si es baixava conjuntament amb altres ramaders, etc. variaven els camins que se seguien. Aquestes opcions es poden resseguir observant l'estudi clàssic sobre les carrerades de la província de Lleida de Martí Lamich (2006).

4.4. AGRICULTURA

Madoz, quan parla del poble de Son (1845-1850), fa referència a la producció agrícola i cita com a més representatius el «centeno, cebada, patatas, heno y pastos». Les terres potencialment conreables representaven una petita part del territori, segons diu Solé Sabaris, aproximadament entre el 4 % i el 7 % del territori de les valls d'Àneu (Solé Sabaris, 1964: 115). Aquesta escassetat de terres implicava un gran aprofitament dels recursos disponibles i comportava el conreu, fins i tot, de petites feixes, moltes de les quals encara es reconeixen a les falades de les muntanyes, molt allunyades i de gran pendent, que representaven un veritable perill a l'hora de treballar-hi. Això, ho expressa també un dels nostres informants quan parla del conreu del cereal: «Tot el que no es regava, a la solana de la vall i a tot arreu, eren terres, i allò es llaurava». Entre els productes més importants que es conreaven, cal esmentar les gramínies, les patates i alguns llegums, com, per exemple, els fesols o mongetes. Altres productes complementaris i de menys importància són els llegums i el cànem; aquest últim s'utilitzava per assortir la petita indústria tèxtil casolana; la seva producció ha desaparegut durant aquest segle. A més a més, l'ampli ventall de productes propis dels horts, que tenien una clara funció d'autoconsum.

Hem deixat per al final la producció d'herba de prat, que sens dubte és el producte que més hectàrees ha aplegat els darrers cinquanta anys. Això s'explicaria en relació amb la importància que tenia, per a l'economia local, la cria de bestiar —concretament el de peu rodó—, que encara s'incrementà amb la introducció de la producció lletera i, per tant, la necessitat de recollir herba per mantenir-lo els mesos hivernals. A més, atesa l'altitud i la irregularitat del terreny en molts casos, els prats eren el conreu més adaptat i productiu de què es podia disposar.

4.5. LES TRANSFORMACIONS ECONÒMIQUES, DE 1950 FINS A FINALS DELS ANYS NORANTA

A partir dels anys cinquanta, comença un període que es caracteritzarà pel trencament de molts dels esquemes econòmics que regien la vida fins aquell moment. Com a resultat del procés de despoblament que afecta aquestes valls durant tot aquest període (només frenat esporàdicament durant els anys de la construcció de les centrals hidroelèctriques), es consuma l'abandonament de les terres de conreu més llunyanes i sense possibilitat de ser mecanitzades. Això es tradueix en una forta reducció de terres conreades i explotacions agràries. Aquesta situació també afecta la ramaderia. En el cas del bestiar de peu rodó, la crisi s'inicia a finals dels anys cinquanta, principis dels seixanta, en què l'aparició de la mecanització al camp en forma de tractors, l'abandonament progressiu de les terres més altes (les més difícils de mecanitzar) i l'aparició del transport rodat fan que la demanda d'animals de tir i de càrrega baixi fins a desaparèixer quasi del tot. Un informant ho diu així: «Als anys seixanta, fins l'any seixanta-cinc, que se'n va matar, de matxos joves, per la carn!, perquè els tractors ho van envair tot».

TAULA 3. Bestiar de Son segons les declaracions oficials de bestiar.

	<i>Animals de treball</i>					<i>Animals de reproducció</i>				
	<i>Cavallí</i>	<i>Mular</i>	<i>Asini</i>	<i>Vacci</i>	<i>Total</i>	<i>Cavallí</i>	<i>Mular</i>	<i>Vacci</i>	<i>Ovi</i>	<i>Capri</i>
1893-1894	0	42	36	74	152		26	38	614	112
1896-1897		42	36	74	152		26	38	614	112
1900-1901		42	36	74	152		26	38	614	112
1903		24	36	115		79	29	84	980	112
1906		34	40	108	182	80	19	87	963	165
1909		27	41	98	166	83	15	98	979	230
1910		25	47	88	160	84	25	78	1.110	261
1916		38	39	94	171	82	19	85	1.054	167
1920	2	33	36	94	165	81	23	87	1.057	159
1924	2	32	36	86	156	78	24	61	1.432	160
1930	8	39	29	80	147	83	44	82	980	150
1934	8	30	29	80	147	83	44	82	980	150
1945	8	29	30	80	147	84	44	82	980	150
1952	8	34	9	68	119	123		38	654	138

Aquesta situació implica, en la cada cop més minvada ramaderia de peu rodó, un nou replantejament sobre la utilitat d'aquest bestiar. Com a conseqüència d'això, el destí dels cavalls s'enfoca cap als escorxadors, i la cria d'altres equins, com les mules o els rucs, va desapareixent. De fet, a la taula anterior, tot i la poca fiabilitat d'aquestes fonts oficials, es pot observar que l'any 1952 desapareix el bestiar mulatam. Si, d'una banda, entra en crisi la cria de bestiar rodó, de l'altra, la readaptació de la producció ramadera d'aquest període beneficia la cria del sector boví, que d'antuvi solament és utilitzat per a la cria de vedells i com a animal de treball. A partir d'aquest moment s'inicia una certa especialització progressiva envers la producció lletera i càrnia. Aquesta especialització i reconversió vers la producció lletera fou, però, amb un alt cost social i econòmic, totalment fallida a les valls d'Àneu. Els importants problemes de les cooperatives, els problemes de comercialització i l'entrada al mercat comú són algunes de les causes de l'abandonament progressiu d'aquest sector.

Aquesta davallada progressiva de la pagesia i la ramaderia conviu amb la penetració i consolidació de nous sectors econòmics, com són l'aprofitament de l'energia hidroelèctrica (a partir dels anys cinquanta) i el turisme (anys seixanta i endavant). Amb la combinació de tots aquests elements, durant l'última cinquantena s'ha estat i s'està generant un nou model econòmic que, a diferència de l'anterior, ja no està basat en la producció agrícola i ramadera (sector primari), sinó que es nodreix, essencialment, del turisme i del sector de serveis (sector terciari).

5. L'ARQUITECTURA

Sens dubte, a través de l'estudi de l'urbanisme, espai públic, i l'arquitectura, amb l'espai domèstic, i gràcies a una perspectiva interdisciplinària i històrica àmplia, tenim accés a un tema central del patrimoni etnològic i històric de les valls d'Àneu, on podem veure re-

flectits i expressats els canvis econòmics, socials, històrics i culturals que ha experimentat aquesta societat al llarg dels darrers segles. A través d'aquests elements mobles i immobles i els seus canvis, influències rebudes, modes, diferències socials, etc., es pot donar una visió dinàmica i diacrònica del patrimoni etnològic que ens ajudi a superar els llocs comuns que en els darrers anys havien dominat el discurs científic i, fins i tot, polític sobre el Pirineu. Així, aquests darrers anys han predominat visions un xic arcaïques, amb suposats aïllaments i autarquia econòmica, on només es destaquen els problemes de comunicació i la marginalització territorial, etc., i se silencien les diferències socials, els canvis, l'evolució del patrimoni, etc.

L'arquitectura és, a banda d'un reflex de la societat al llarg del temps, un patrimoni cultural per si mateixa, que mereix l'estudi, l'inventari i unes propostes de conservació adequades al temps i condicions actuals. Un patrimoni en perill a causa dels canvis econòmics generals, la reorientació vers el turisme i la mateixa desaparició de les tècniques constructives, materials i coneixements tradicionals.

5.1. ALGUNES NOTES SOBRE URBANISME A SON

Al nucli urbà els diferents edificis es relacionen entre ells igual que les persones es relacionen amb la resta de la comunitat: algunes cases queden perfectament separades de les veïnes, mentre que d'altres comparteixen la mitgera i les cobertes s'encavalquen; patis, corals i eres amb propietat compartida i d'altres de propietat única, etc.

Encara que a primer cop d'ull sembli que no hi ha cap mena de planificació urbanística, els edificis es distribueixen igualment per carrers i places, la qual cosa imposa que les construccions es disposin i es relacionin d'una manera determinada i adequada a les disponibilitats d'espais útils. Aquest tipus de constreyniments urbanístics ha condicionat solucions arquitectòniques diverses segons les necessitats de cada propietari. Així, per exemple, si ens fixem en les maneres com s'ha facilitat l'accés diferencial al paller i a la cort —també anomenada era o quadra—, als coberts, trobem solucions arquitectòniques diferents segons els constreyniments i les possibilitats que ofereixen el terreny i l'urbanisme: quan hi ha pendent, generalment s'aprofita disposant el cobert de manera que des de la cota superior s'accedeixi directament al paller, i des de la cota inferior, a la cort; quan el relliu és pla o el carrer és suficientment ample, es construeixen els pujadors o rampes per accedir al paller; quan l'espai que envolta el cobert és molt reduït i impossibilita les solucions anteriors, llavors podem trobar un passadís volat que comunica dos pallsers per sobre del carrer, amb la qual cosa es facilita l'accés al que queda més cenyit des d'un altre de més ben situat.

Un altre element que pren importància en el context del poble és el callís o espai de separació entre dos edificis veïns. Aquesta separació entre els murs serveix per recollir la neu de les cobertes i evitar, així, que caigui sobre la façana principal, la porta d'entrada o el carrer, amb el perill consegüent que l'esllavissament podria comportar. Normalment, aquesta separació la podem trobar originalment entre cases (habitatges, coberts, etc.) de diferents propietaris. Després, amb els canvis de propietat dels edificis, es poden trobar situats entre edificis del mateix propietari. Aquesta separació entre edificis també responia a un altre criteri de seguretat: impedir o dificultar la propagació dels incendis entre edificis circumdants. De vegades, quan el callís era prou ample, s'aprofitava per situar la comuna, si l'edifici en qüestió era habitatge.

En línies generals, durant el segle XIX i la primera meitat del XX, el nombre d'habitatges als pobles de les valls és lleugerament superior al de coberts, però rarament al d'espais totals dedicats a l'explotació agroromadera, ja que, a més dels coberts, alguns edificis compartien l'espai habitatge amb alguna quadra o cort a la planta inferior, i d'altres es partien, meitat i meitat, entre els usos d'habitatge i cobert. Així, per exemple, al poble de Son el 1879 hi havia 110 habitatges, 92 coberts i 28 pallers (també hi havia 30 eres), mentre que el 1950 es registren 44 habitatges, 55 coberts i 3 quadres.

En aquest sentit, es constata una gran variabilitat històrica en la proporció del nombre d'habitatges i coberts o quadres, motivada per factors econòmics, socials i demogràfics. S'ha de tenir en consideració que tant els habitatges com els coberts canviaven de propietaris i s'integraven en noves cases, que es transformaven i, molt sovint, renovaven la seva funció amb molta facilitat: els habitatges passaven a ser corts per al bestiar en èpoques de despoblament i molts coberts i quadres es convertien en habitatges, per exemple, quan s'incrementa la demanda a causa de la migració motivada per les construccions de centrals hidrolèctriques. Amb el despoblament fins i tot algunes construccions, en caure, es reconverteixen en horts. Aquests canvis constants i l'impacte que ha tingut el despoblament al llarg del segle XX dificulten avui la interpretació de l'urbanisme de Son. Cal remarcar, d'una banda, com han fet diversos autors, la separació entre nuclis i esglésies, que normalment s'interpreta per una preexistència dels pobles (Bolòs, 2000: 98). En el cas de Son, en què el poble no s'organitza al voltant de cap curs fluvial o cap camí, la interpretació de l'urbanisme s'hauria de fer en clau d'una estructuració a partir del «village à maisons» pirinenc que alguns autors francesos han proposat darrerament i que creuen aplicable a bona part del Pirineu axial francès i a l'Alt Pallars o vall d'Àneu (vegeu Berthe & Cursente, 2000: 173). L'estructuració es faria a partir de l'anàlisi de cases fortes o dominants, que en origen controlaven illes del poble i terres, i que preexistien a l'organització de carrers o camins, que és posterior. L'evolució d'aquestes illes, en principi vinculades a una única casa, amb posteriors divisions, etc., donaria lloc a canvis, absorcions i divisions (Cursente, 2000: 163). En el cas de Son encara avui s'observa alguna illa de construccions que pertanyen a una única casa.

5.2. ALGUNES NOTES SOBRE ARQUITECTURA

El poble és una de les unitats bàsiques de l'arquitectura de muntanya, ja que concentra la major part de les edificacions. Però també constitueix una unitat pel que fa a l'economia de base agrícola i ramadera, en el sentit que moltes de les activitats productives dels habitants es desenvolupen dins del terme, tot aprofitant els diferents recursos comunals i privats que la terra ofereix; també ho és en relació amb la vida social, la política, la identitat, etc.

Esquematzant una mica, si fem una passejada pel poble de Son, trobem una sèrie d'edificis d'arquitectura i estils ben diferents: les esglésies d'origen romànic, diversos tipus d'habitatges i coberts, llúpies —coberts en els quals el paller té tota una ala descoberta—, antics forns de pa —algunes cases tenien un forn propi—, un molí fariner amb una central hidroelèctrica associada (que encara es conserva en perfecte estat de conservació gràcies a la cura dels propietaris), l'escola, patis o corralets tancats, batedors i, més allunyats del centre urbà, les escasses bordes de Son.

La casa

És la unitat bàsica de la societat aneuenca i pirinenca en general. La casa té també un sentit plural i a la casa o a l'entorn es desenvolupen diferents facetes de la vida dels individus. La casa no tan sols és l'edifici residència de les famílies o grups residencials; és, també, la mateixa família, els coresidents no emparentats i tot el patrimoni material (terres, eines, persones, bestiar, edificis, etc.) i immaterial (estratègies matrimonials, prestigi, estatus social, etc.).

Des del punt de vista arquitectònic, la casa constitueix una unitat perfectament definida com a conjunt del patrimoni immoble, mitjançant el qual s'expressa i es reflecteix la configuració social i econòmica del grup residencial que la sustenta i de la societat que l'engloba. Bàsicament, les cases més antigues, de perfil agrícola i ramader, inclouen la utilització de dos tipus d'espais ben diferenciats que es tradueixen, arquitectònicament, en diferents categories d'edificis. Aquests dos espais amb funcions dissemblants són, d'una banda, el que es destina a l'habitatge i, de l'altra, el que es destina a l'explotació agrícola i ramadera.

L'espai habitatge

Igual que altres tipus d'edificis, l'habitatge presenta una gran flexibilitat arquitectònica i d'adaptació a les modificacions i necessitats del grup residencial. Així, no resulta estrany trobar-nos cases que s'amplien amb alçada o horitzontalment, aixecant un pis o allargant l'espai de l'habitatge cap a un pallier contigu, a més de les reubicacions dels envans interns per formar noves habitacions o per eixamplar-ne una.

Les dades disponibles sobre els habitatges en aquesta zona permeten precisar una mica més sobre l'estructura d'aquests edificis a finals del segle passat i començaments d'aquest. En un primer apropament, trobem que predominen els habitatges de tres plantes (planta baixa, un pis i golfes, o planta baixa i dos pisos, o planta baixa i pis o golfes i una planta soterrada o semisoterrada), seguits de prop dels de quatre (planta baixa, dos pisos i golfes). Menys usuals són els habitatges de cinc plantes (planta baixa, tres pisos i golfes) o els de dues plantes (planta baixa i golfes o un pis).

Generalment, els habitatges amb dos pisos, sobretot corresponents a un tipus de família ni benestant ni pobre, disposen d'una àrea superficial per planta menor que els habitatges de famílies del mateix grup social però amb un pis menys. En aquest sentit, també s'aprecia que a les cases més benestants, a més de posseir habitatges més verticals —amb més plantes—, l'extensió de cada planta és superior a la dels altres habitatges dels grups socials. Segons els fulls de registre fiscal, a tots els pobles de les valls d'Àneu de finals del segle passat i principis d'aquest, la gran part dels habitatges (entre el 50 % i el 90 %) tenien menys de 50 m² per planta.

L'espai de producció

L'explotació agrícola i ramadera de les cases ha generat tot un conjunt d'espais especialitzats. El cobert és l'edifici més característic de l'explotació agroramadera. De base rectangular, consta de dues plantes, amb funcions diferenciades per a cadascuna: la planta baixa,

que es coneix amb el nom de *cort*, *quadra* o *era*, serveix per estabular el bestiar durant l'hivern, almenys aquell bestiar que no seguia el camí de la transhumància cap a l'Urgell, i la superior, anomenada *paller*, és on es guardava l'herba, especialment de la primera dallada una vegada assecada, o altres productes d'aliment per al bestiar com la palla, l'alfals, etc.

La quadra o cort constituïa un espai relativament baix d'alçada si es compara amb el paller (aproximadament la meitat que aquest). El paviment d'aquesta estança sol ser de terra i pedres: un empedrat encaixat amb terra que permet la filtració (anomenat *engrasat*). A les quadres més grans hi ha situada, al bell mig de l'estança, una columna de fusta (el pilar) o un tronc d'arbre de grans dimensions que descansa sobre una pedra (soleta) per tal d'evitar el contacte amb la humitat de la terra.

Un altre edifici molt característic és la llúpia. Aquesta construcció és semblant al cobert, però se'n diferencia perquè disposa de tota una ala descoberta, generalment la façana està orientada al sud. Aquesta façana no té mur i és completament oberta per tal de facilitar l'assecament i la ventilació de l'herba producte de la segona dallada o redall. De vegades també s'hi guarda la llenya. La planta baixa també es fa servir de quadra i l'absència de mur de pedra és substituïda per taules de fusta. El nombre de llúpies és reduït i està relacionat sovint amb cases d'estatus mitjà i alt.

Tots tres tipus d'edificis (cobert, borda i llúpia) il·lustren sobre la importància que tenia la ramaderia i la producció d'herba i farratges a la societat aneuena. Pel que fa a l'espai relacionat amb l'agricultura dels cereals i llegums, no trobem uns edificis especialment pensats per emmagatzemar-los. En canvi, algunes parts de l'habitatge estan orientades en aquest sentit: a la planta baixa podem trobar, generalment, els graners perfectament compartimentats per a cada tipus de gra. Però també la trumfera, on es guardaven les trumfes per al consum humà. A les cases més pobres, sovint, la planta baixa era utilitzada —o una part— com a quadra d'algun animal de treball i/o de cria i venda a les fires de bestiar.

5.3. ALGUNS ELEMENTS INTERPRETATIUS SOBRE L'ARQUITECTURA DE SON I EL SEU ENTORN

La necessitat de no dispersar la propietat i concentrar-la en la mesura que sigui possible i d'aprofitar al màxim el sòl urbà condiciona el constant reaprofitament de les finques urbanes. Per aquesta raó, molts edificis són aixecats sobre les runes d'altres construccions aprofitant antics murs i pedres com a materials del nou edifici, o bé reconvertint alguna edificació precedent en una de nova tot seguint les noves necessitats de la família propietària. És així com s'explica que en coberts descobrim elements propis d'un habitatge, com la pedra de la pica de l'aigua, o l'arcada d'un foc a terra, o llindes de fusta d'antigues finestres i portes, i, fins i tot, alguna finestra balconera amb els balustres de fusta treballada. També podem trobar, encara que sigui més difícil de detectar i més rar, coberts transformats en habitatge. També podem descobrir la reutilització d'antigues torres de guaita o defensives i murs medievals que encerclaven un poble, transformats totalment, o en part, en habitatges i coberts. Totes aquestes transformacions i reconversions d'edificis es produeixen especialment en períodes llargs de temps en què preval una tendència a l'emigració contínua de grups residencials sencers, com és el cas de Son a partir de la dècada del 1860. D'altra banda, l'abandó i la compravenda de propietats urbanes i edificis possibilitava que les cases del poble habitades de tipus mitjà i alt poguessin, amb més facilitat, concentrar el seu patrimoni.

Hi ha dos elements que són bàsics en la construcció dels edificis d'una casa: la pedra i la fusta. La pedra constitueix el material de cobertura de tot l'edifici, orientada més cap a l'exterior (murs i coberta). També es pot localitzar la utilització de la pedra en alguns espais concrets de l'interior dels edificis com, per exemple, als empedrats de les plantes baixes de coberts i habitatges i, en aquest últim edifici, el sòl del foc a terra, la xemeneia i la pica de l'aigua. Els murs eren fets seguint la tècnica de la maçoneria amb pedra del país (pedres de granit i lloses d'esquist) cimentada amb calç i/o fang o argamassa de terra, també del país. Fins no fa gaire temps, les parets exteriors estaven arrebossades, i algunes, emblanquinades, sobretot al voltant d'obertures als habitatges. Als habitatges de les cases més benestants encara avui podem descobrir les restes de motius decoratius fets amb pintura sobre l'arrebossat. La fusta, per contra, és l'element bàsic dels interiors dels edificis. Forma part de l'estructura de la coberta, que serveix de base per a les lloses de pissarra i l'estructura interior, i forma part de totes les divisions internes del pis, format per bigues i taules que descansen sobre les parets mestres, els envans que defineixen l'espai de les diferents cambres, les escales que permeten comunicar els pisos, fins a les portes, finestres i gran part del mobiliari, i les grípies de les quadres. El tipus de fusta més apreciada a l'interior era el pi masclé o pi negre, i a les bigues, l'avet.

Pel que fa als ritus i cerimònies associats a la construcció, Violant i Simorra (1979) en recull alguna al voltant dels pobles de l'entorn: «A Son (vall d'Àneu) abans de començar a fonamentar la casa acostumen a fer beneir el terreny pel sacerdot, revestit ritualment. En posar la primera pedra fan una beguda extraordinària, que paga l'amo a tots els treballadors que intervenen a l'obra; rep el nom de *fonamentar lo fonament*. De vegades, la pedra, la reguen de vi, amb el mateix porró de beure [...] A Son si els mestres de cases queden contents dels amos de la casa, que els hagin tractat i peixat bé, col·loquen un ram de flors a la comunera citada; en diuen "posar lo ram", i fan el repeix o repàs del dinar millor que els altres dies (Son, 1941)».

La coberta

El clima de l'alta muntanya condiciona, sens dubte, la morfologia exterior dels edificis, i també altres factors, com el relleu i la relació amb els veïns. Les teulades o llosats són, majoritàriament, de dues aigües o vessants. Però també es poden trobar habitatges amb tres o quatre vessants.

El llosat sobresurt dels murs en voladís per tal de protegir la part superior dels murs, en els quals descansa tot el conjunt de bigues que baixen des del carener i la biga sabatera, o algunes parts dels murs com els balcons, que el llosat cobreix totalment. La coberta està protegida per lloses de pissarra del país i, més recentment, amb lloses gallegues. Aquestes lloses, en forma d'escata de peix o bé rectangulars, tenen, en les construccions més antigues, tres gruixos diferents.

A part de les llucanes, també existeix un altre tipus d'obertura tapada amb una llosa gran i que servia per accedir al teulat en cas de reparacions i substitució de lloses trenca-des o en cas d'incendis.

La xemeneia, generalment situada en un dels laterals del llosat del carener, té secció rectangular i puja per damunt del nivell del carener. La part superior està protegida per un conjunt de lloses grans que descansen sobre quatre petits pilars de pedra i fang.

Murs exteriors

La façana principal dels habitatges queda orientada, generalment, a migjorn, fet, però, que es pot veure modificat per les característiques tant orogràfiques com urbanístiques del terreny. Les façanes principals, a la planta baixa de les quals se situa la porta principal d'entrada de l'habitatge, es troben tant a les parets frontals al carener —forma majoritària— com a les laterals, sempre buscant l'orientació òptima per aconseguir un grau d'insolació més elevat. En aquest mur se situen més obertures i més grans. Per contra, la paret orientada al nord sol ser la que té menys obertures i més petites i on, sovint, a la part inferior, podem trobar la petita finestra del celler i rebost.

Les obertures de les diferents façanes d'un habitatge són: la porta principal, altres portes que donen a patis o corrals, els balcons i les galeries. La porta principal de l'habitatge i dels coberts acostuma a tenir una llinda principalment de fusta, però també en podem trobar de pedra. No és rar que damunt la llinda puguem descobrir algun arc de descàrrega per alleugerir el pes sobre la llinda.

Damunt o a la vora de la porta principal també podem trobar, gravat en una pedra, l'any de construcció de l'edifici, acompanyat del nom de la casa o del propietari. De vegades, però, l'any inscrit sobre una pedra reflecteix una reconstrucció de l'edifici i no pas el de la construcció; altres cops aquestes pedres fan referència a un edifici anterior sobre el qual se n'ha edificat un de nou. De la mateixa manera, altres habitatges presenten pedres que pertanyen a construccions totalment diferents, com antigues ermites o esglésies. Normalment, la porta principal se situa a la planta baixa de l'habitatge, tot i que la podem trobar a l'alçada del primer pis quan el desnivell del terreny ho afavoreix. En aquest últim cas, de vegades es necessita la incorporació d'escales o un petit pujador esglaonat. Molt menys sovint descobrirem un arc de mig punt.

Les finestres són de dues fulles o d'una quan són més petites, i s'arrengleren sovint sobre la mateixa línia vertical. Tot i així, l'ordenació global de les obertures als murs no respon principalment a preocupacions estètiques, sinó a l'ordenació de l'espai interior dels edificis. Quasi totes eren fetes de fusta i era usual trobar-les sense vidres i amb una única obertura a la part superior amb una porteta per tancar-la. Quan s'estengué la utilització del vidre, es col·locà en aquestes petites obertures. Per norma general, els vidres eren de mida petita i només se'n van emprar de més grans quan els mitjans de transport moderns en van facilitar l'ús. A les cases més benestants, les grans finestres eren plenes d'aquests vidres petits, mentre que a les cases més modestes la seva presència era més aviat escassa o inexistent com més ens allunyem en el temps. En general, prevalia la superfície de fusta sobre la de vidre.

BIBLIOGRAFIA

- ABELLA I PONS, Jordi (1992). «L'estudi de les formes de vida de les classes populars a les valls d'Àneu: Esterri d'Àneu (1875-1936): aproximació a les fonts documentals». *Collegats. Anuari del Centre d'Estudis del Pallars* [Trepç: Garsineu] (1991).
- ALDOMÀ, Ignasi (1999). *La crisi de la Catalunya rural: Una geografia dels desequilibris comarcals (1960-1991)*. Lleida: Pagès.
- (2000). «Territori i activitat a l'Alt Pirineu». *Àrnica. Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterri d'Àneu: Consell Cultural de les Valls d'Àneu], núm. 47.
- ARQUÉ, M.; GARCIA, A; MATEU, X. (1982). «La penetració del capitalisme a les comarques de l'Alt Pirineu». *Documents d'Anàlisi Geogràfica* [Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona], núm. 1.

- BECAT, Joan (1990). «L'ús de la muntanya, entre la protecció i l'ordenació del territori». A: *Jornades d'Estudi sobre les Zones de Muntanya: Cultura i Societat (Trem, 1989)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura.
- BERTHE, Maurice; CURSENTE, Benoît (2000). «Presentation d'une grille de description des formes de l'habitat villageois dans les hautes vallées pyrénéennes». A: BERTHE, Maurice; CURSENTE, Benoît [ed.]. *Villages pyrénéens: Morphogenèse d'un habitat de montagne*. Tolosa: Université de Toulouse - Le Mirail; París: CNRS.
- BOLÓS, Jordi (2000). «Le rôle du château et de l'église dans la structuration de l'habitat dans les Pyrénées catalanes». A: BERTHE, Maurice; CURSENTE, Benoît [ed.]. *Villages pyrénéens: Morphogenèse d'un habitat de montagne*. Tolosa: Université de Toulouse - Le Mirail; París: CNRS.
- BRINGUÉ I PORTELLA, Josep Maria (1993). «Redelme, qüestia i llibertats camperoles al comtat de Pallars (segles XIV-XV)». *Collegats*, núm. 6.
- (2001). «Privilegis, llibertats i explotació de recursos naturals al Pallars Sobirà: segles XIV-XVIII». A: VAQUER ALOY, Antoni [coord.]. *El dret privat del Pallars Sobirà*. Lleida: Departament de Justícia.
- CATALÀ, Xavier; RELLA, Ferran (1989). «Ordinacions municipals d'Esterrí d'Àneu». *Collegats. Anuari del Centre d'Estudis del Pallars* [Lleida: Virgili & Pagès].
- CURSENTE, Benoît (2000). «Le village pyrénéen comme "village à maisons": premières propositions». A: BERTHE, Maurice; CURSENTE, Benoît [ed.]. *Villages pyrénéens: Morphogenèse d'un habitat de montagne*. Tolosa: Université de Toulouse - Le Mirail; París: CNRS.
- FARRÀS, Francesc [et al.] (1978). «Notes per a recuperar la nostra història». *L'Escudella* [la Pobla de Segur], núm. 8, 9 i 10.
- IGLÉSIES, Josep (1991). *El fogatge de 1553: Estudi i transcripció*. Vol. II. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajoana.
- Jornades d'Estudi sobre les Zones de Muntanya: Cultura i Societat (Trem, 1989) (1990)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura.
- MADOZ, P. (1845-1850). *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*. Madrid: Est. Literario-Tipográfico de P. Madoz y L. Sagasti. [Edició facsimil referent a Catalunya de l'any 1985. Barcelona: Curial]
- MARTÍ LAMICH, Eusebio (2006). *Estadística de las vías pecuarias de la provincia de Lérida (1916)*. Trem: Garsineu.
- MAS ARRONDO, Carlos (2000). *Història de la farga catalana: El cas de la vall Ferrera, al Pallars Sobirà (1750-1850)*. Lleida: Pagès.
- MORELLÓ, Joaquim (1997). *La vall d'Àneu*. Trem: Garsineu. [1a ed., 1904]
- PADILLA, I. [ed.] (1997). *Respostes de la vall d'Àneu als qüestionaris de Francisco de Zamora (1790)*. Trem: Garsineu.
- SABARTÉS GUIXÉS, Josep Maria (1993). *L'èxode pallarès: Crisi demogràfica i davallada poblacional als Pallars i a l'Alta Ribagorça (1857-1991)*. Trem: Garsineu.
- SOLÉ SABARIS, Lluís (1964). «El Pallars». A: *Geografia de Catalunya*. Vol. II. Barcelona: Aedos.
- VIOLANT I SIMORRA, Ramon (1949). *El Pirineo español: Vida, usos, costumbres, creencias y tradiciones de una cultura milenaria que desaparece*. Madrid: Plus-Ultra.
- (1979). «Ritus i cerimònies de construcció». A: *Obra oberta, 1*. Barcelona: Altafulla.